

EMLÉKBESZÉD

NAGY-AJTAI

KOVÁCS ISTVÁN

I. TAG FŐLÖTT.

SZILÁGYI SÁNDOR

BENDES TAVTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1876. ápril 24-iki ülésén.)

BUDAPEST, 1876.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Az irodalom és tudományok minden ágában, csak úgy mint a történeti irodalomban, fokozatos fejlődés észlelhető. A mythoszi korszak letűntével többé nem támadtak Jupiterok, kiknek fejéből fegyverzett Minervák ugorjanak ki, s Tacitusnak és Macaulaynak történetei nemcsak hosszas tanulmányok és mélyreható emelkedések eredményei: e minden korok tanulságául örökre fenmaradó műveknek is meg vannak a magok előzményei: egész hosszú sorozata a történeti iratoknak, melyek előbbvitték a tudást, tisztázták a fogalmakat, stadiumai voltak a fejlődésnek, míg nem eljött a kéz, mely az általok elért eredmények felhasználásával az emberi ész legbámulatosabb alkotásai egyikét teremté meg. Sok név, sok mű megy feledésbe a korrallal együtt, mely azt élvezé és méltánylá, addig míg akad egy, mely kivívja az örök életet.

És e félig vagy néha egészen elfeledett, olykor csak a buvárok emlékében vagy az irodalomtörténetben fenmaradt művek közt nem egy van, mely nagy és fontos hivatást töltött be, erős hatást gyakorolt korára, sőt mély nyomot is hagyott maga után. És mégis, mint a tenger tükreán az elsiető gőzös által vágott barázda, e nyomok is halványulnak, enyésznek a korrallal együtt s végre letűnnek, hogy aztán mint irodalomtörténeti emlékek maradjanak fenn.

A férfi, kinek emlékezetét, a tekintetes Akadémia rendeletéből, ma e helyen megújítani szerencsés vagyok, ezek közé tartozik. Még vagyunk néhányan, kik működésének tanúi valánk, vagy kik annak hatása alatt kezdünk működni; még vagyunk kiknek lelkéből nem tűntek le az emlékezet nyomai, melyet ő vert fel — de nem sokan vagyunk. Az az újabb nemzedék, mely történeti irodalmunk mai szélesb látkörének

előnyeit élvezi, nem tudja, hogy egyike azoknak, kiknek e részben nagy házával tartozik: Nagyajtai Kovács István!

* * *

Harmincz év előtt Kovács egy értekezést olvasott fel az Akadémiában ¹⁾, mely történetirői czéljainak egyikére érdekes világot vet. Azon szabatosággal és átlátszósággal, mely minden munkáját jellemezni szokta, mutatta ki, hogy mennyire elhanyagolták Erdély történeteit a separatio előtti korszak forrásirói — mit sem szólván a legfontosabb, a legdöntőbb eseményekről, melyek ez ország képét egészen átalakíták. létezését új alapokra fektették. Pedig hát nem hiányos marad-e Magyarország oly története, mely Erdélyt nem öleli fel? Ugyanott egy másik, már erdélyi, s daczára annak magára Erdélyre nézve is, incognita terrat említett fel — a székely nemzet történeteit és intézvényeit, melyek épen egy kiegészítő részei Erdély történetének, mint ennek története Magyarországnak, s melyek nélkül azok épen egy hiányosak maradnak. E kettő érdekében kívánta ő tollát, ismereteit, tanulmányait hasznosítani: és csakugyan mindkettő iránt terjeszté az érdekeltséget s mindkettőnek lendületet tudott adni.

Fontos szolgálat minden körülmény közt, kétszeresen az magában Erdélyben, melynek történetirása és buvárkodása messze mögötte maradt a magyarországinak, hol egy század óta forrástanulmányokra s feldolgozásra nézve pezsgő élet, tevékeny mozgalom uralkodott; hol Pray és Katona, Kornides és Bél, Feszler és Engel, és a két Kovácsics tisztázták a vitás kérdéseket, előbb vitték az ismereteket s terjeszték a tudást.

Bizonnyal ez élet és tevékenység Erdélyre nézve sem maradt hatás nélkül, s Benkő, Bod és Éder működése párhuzamba tehető azokéval, valamint az általok elért mozgalmat sem lehet csekélyleni. De mind annak daczára a két ország közt továbbra is választó fal maradt a királyhágó, mely azok

¹⁾ Közölve a Magyar Tud. Társaság Évkönyvei VIII-ik kötetében: »Régi Történetirásunk Erdélynek Magyarországhoz való kapcsolata-tása korszakára nézve.«

politikai életét századokon át elválasztva tartá, s mely most a túl és innen rajta hangzó »unio« jelszó daczára a két irodalmi élet egybeolvadásának valósulását gátlá. Nem természetes volt-e, hogy a politikus mellett a buvár is felszólalt — legyen meg az unio a történetben is; az által, hogy vállvetett működéssel törekedjenek a mulasztások kipótlásán.

* * *

Nagyajtai Kovács István, épen úgy mint Kriza János, székely volt. Mint ez egyetemes aesthetikai tanulmányai és költészeti működése mellett a székely nép dalai és nyelvi sajátosságai összegyűjtésének specialis czélját tűzte maga elé: Kovács is egyetemes történeti tanulmányai mellett a székely történeti emlékek összegyűjtését tette feladatává. Kettőjük működése oly szépen egészíti ki egymást, s így esonkán befejezetlen maradványok is, nagyjelentőségű az. Csak nemrég méltányolta e helyen egy tagtársunk az utóbbinak működését — ám legyen megengedve nekem most a Kovácsét vázolni.

Kovács István a mult század utolsó évében husvét harmad napján (1799. máj. 3.) Nagy-Ajtán az ősi birtokon született ¹⁾. E birtok századok óta családjaé volt, mely már az 1635-ki lustralis könyvben is szerepel, még pedig mint lófó primipilus, mely azonban nemessé is lehetett volna, ha az 1591-ben nyert nova donatiót nem tartotta volna mint székely szükségtelemnek ki is hirdettetni. Így a lófók rendében maradtak a Kovácsok, mert a statutio elmulasztása nemessége élvezésétől fosztá meg. Nem mintha kevesebbet ért volna a család lófósége nemességénél — az egész mulasztás csak egyes kiváltságok élvezetétől fosztá meg. De a család legalább igazi székely maradt.

Kovács Istvánt atyja 6 éves korában iskolába adta, az ottani mester Bencze András latin nyelven oktatta a tisztességes tudományokra ²⁾, de anyja Hübner historiájából,

¹⁾ Atyja Kovács István anyja Ferencz Ilona volt, s ő ezeknek hetedik gyermeke volt — lévén neki három bátyja és ugyan annyi nője.

²⁾ Tanulta Molnár Gergely Grammaticáját (Elementa Grammaticae Latinae) s Alstadius Rudimenta Linguae Latinaeját, továbbá Comenius Januae Linguae Latinae Vestibulumját, Langvius Colloquiait, Magyarul

atyja Haller Hármas Historiájából magyarul beszéltek neki az épületes történeteket, melyek gyermeki kedélyére s lelkiületére nagy hatást gyakoroltak. Miután Benczét, Hübner-t s a Hármas Historiát kitanulta, tizenegy éves korában (1810.) Székely-Kereszturra algymnasiumba küldte az atyja ¹⁾. Itt Székely Sándor az epos író s későbbi püspök, volt egyik tanára — és ez meg is látszott, mert Schillert és Rajnist, Kleistot és Csokonait, Körnert és Berzsenyit olvasgatta ²⁾.

csak a kis és nagy Kátét tanulta. Kora hajnalban mentek a fiuk iskolába fennen hangoztatva: »Hoc tibi mane novum felix sit, docte Magister-Estve pedig e szavakkal búcsuztak el: »Ista tibi nox sit felix reverende Magister.« Az első naptól kezdve, hogy átlépték az iskola küszöbét, csak latinul volt szabad beszélni. Kivételt csak az az ének képezett, melyet naponként kétszeri templomba menetelekkor énekeltek:

*Az Úr templomába megyünk,
Hogy az Isten előtt legyünk,
S kedves áldozatot tegyünk.
Az Úr népe oda gyűl fel,
Csak egy szent is nem marad el
Mikor arra adatik jel.*

De atyja és anyja otthon is taníttatták Kovácsot: az első a latin nyelv szabályait magyarázta, az utóbbi a bibliai történetekből vett példákkal akarta az isteni félelmet s embertársai szeretetét beléje oltani.

¹⁾ Itt két tanítójától kapott alapos oktatást: Incze Józseftől (utóbb esperes lett) és Székely Sándortól, Nagy befolyással volt rá Tiboldi István az ottani népiskolai tanító is, ki később mint népköltő és adomázó Erdélyben általánosan volt ismerve. Sokat köszönhetett Koronka Józsefnek is, ki a tehetséges ifjúra oly nagy gondot fordított, hogy már itt olvasgatta Gellert verseit.

²⁾ A nyári szünidők alatt a német nyelv megtanulása céljából szülői Brassóba vitték, hol a Benyovszky gyalogezred gyermekeinek katonanöveldejében oktatást nyert a német nyelvben. Maga feljegyezte akkori olvasmányait: Kleist, Matthisson, Körner verseit, Schiller drámáit; továbbá Baróti Szabó Dávidtól »új mértékre szedett külön versek«, Rajnis József »A Magyar Heliconra vezető Kalauz«, Gyöngyösi János magyar versei, Kisfaludy Sándor Himni szerelmei, Csokonai poetái munkái, Berzsenyi, Dayka és Kis János versei, Kazinczy munkái. Két nyáron át tanult Brassóban. Mint olvasmányai jegyzéke mutatja, az iskolai tanulmányokból fennmaradt üres idejét szépirodalmi tanulmányoknak szentelte. — s ez később is nagy hasznára vált, mert folköltötte lelkében a szép iránti érzeket s bizonynyal ennek köszönheti, hogy később is dolgozataiban nemcsak alaposra, hanem csúpra is törekedett.

Midőn 1817-ben az unitáriusok kolosvári fő collegiumába ment át, itt mielőtt még végzett volna, a poetica classis praceptorává választották meg. Képeztetéséből még a jog volt hátra, azt a kolosvári lyceumban végezte ¹⁾ s azután 1823-ban közszolgálatba lépett. A főkormánysezéknél a tiszteletbeli irnokságon kezdte s azon kor szokása szerint lassan, igen lassan haladt.

A deák ifjút költői olvasmányai nem sarkalák a min-ták utánzására s más nyomot, mint aetheticai érzéke fejlesztését, aligha hagytak nála. Sőt úgy látszik, általában írói vágyat sem ébresztettek benne — ezen egész tized fáradságos munkával, dolgozással telvén el ²⁾. De valószínűleg tanulmányozással is. Az amatőröknek egy egészen sajátos faja élt akkor Erdélyben: az önmagoknak gyűjtők, tanulók s ismereteiket feltékenyen őrzők raja. A szenvedély főuraknak, gazdag embereknek való volt csak — mert sokba került. Egész csapat irnoknak rendes kereseti forrása volt, hogy a XVI. és XVII-ik század latin krónikáit, évkönyv íróit, a magyar történeti műveket, naplókát s historiákat, már összeszedet tokmánygyűjteményeket ama gyűjtők számára le-másolgatták. Így állottak elő bizonyos roppant tömegű másolat collectiók, melyek egy főuri könyvtárból sem hiányozhat-tak. Azonban ezen másolatok mellett eredetieket is gyűjtöt-tek s ezek tették aztán a gyűjtemények becsesb részét. Az amatöreök olvasták, tanulmányozták saját collectióikat: a krónikákat és okmányokat s bár ekkép szerzett gazdag ismereteik alapján a szemük előtt megjelenő művek tévedéseinek

¹⁾ A kolosvári collegium felsőbb osztályaiba három kisebb gym-nasiumból (kolosvári, tordai és kereszturi) gyűlték össze az ottani osztá-lyokat elvégzett ifjak. S első évben (mely a mostani VI-ik osztálynak felel meg) nem osztályozták a tanulókat, hanem iskolák szerint ültették, s csak annak végével nyertek osztályzatot. Kovács kivívta az elsőséget. Az unitáriusok collegiumában nem tanították jogot: ezért kellett Ko-vácsnak átmenni a lyceumba: hol b. Jósika Sámuel (a későbbi kancellár) volt az első s Kovács a második. Ezen ülő alatt megtanulta az angol s francia nyelveket is.

²⁾ 1823. sept. 4-én vétetett fel a kormánysezékhez mint tiszteletbeli irnok, s ezen kívül a Productionale fórumon is teljesítette a cancellistai teendőket.

kiigazításához járulhattak s sok utbaigazítást eszközölhettek volna is: magoknak tarták a mit tudtak. Igaz: közlöny se volt, melyben azt közzé tehetnék volna, de nem is nagyon törekedtek egy ilyennek létrehozásán. Ennek az egész generációnak mély és alapos tudása keveset használt a köznek s hatása is kiválóan collectiója fenmaradásában nyilvánult.

Végre mégis ez a közönség teremtett magának egy közlönyt. A Pethe által szerkesztett »Erdélyi Híradó« című hírlap olvasói sürgették, hogy egy vegyes tartalmú heti lap is mellékeltesse a hírlaphoz. Az eszmé 1830-ban megvalósult s a heti lap megindult. »Nemzeti Társalkodó. Irják az olvasók« volt annak jellemző címe. A közönség elebb kíváncsisággal, később érdekeltséggel fogadta s annál nagyobb, mert mi a címen állt: »írják az olvasók« valóság is volt. Csakhamar történelmi, archaeologiai, jogi, honismereti fejtegetések is tért nyertek, egyes állításuk czáfolatokat keltettek föl, ezek viszont ellen-czáfolatokat vontak maguk után s mire észrevették, már meg volt az élénk és üdvös eszmecsere.

A gyűjtők és buvárok ifjabb generációja, melynek kiválóbb tagjai gróf Kemény József, Torma József, Mike Sándor, Tunyogi József, Kovács István voltak, nem zárkozhatott el e hatás alól s részben nem is akart: a tollharczokat épen ezek folytatták. Gyűjteményeikkel, ismereteikkel támogatták egymást s így nem egy kétes kérdést hoztak tisztába.

Kovács irodalmi működésének is kezdete polemia volt. Két vitás székely kérdést, melyek tévesen voltak a »Nemzeti Társalkodóban« megpendítve¹⁾ oldott meg, még pedig nem polemiaival és okoskodással, hanem okleveles bizonyítékokkal s oly meggyőzőleg, hogy azokhoz többé szó sem férhetett.

De bár mily érdekes két kérdés volt is ez közjogilag és székelységi szempontból, nem volt elegendő arra, hogy iro-

¹⁾ Első a 11-ik számban: »Nem kelhetettnek vélt Székelyt elsősítő levél« (t. i. Literae primorales), mely azon állítás ellenében, hogy nincs primoralis székely levél, bemutat egyet. A második Szigethi Gy. Mihály azon állítása ellenében, hogy az oláhfalviak oláhoktól származtak, kimerítően igazolja, hogy azok székely utódok. Ez értekezés az oláhfalviak kiváltságait ismerteti, ezekre vonatkozó leveleiket bemutatja s a kérdést teljesebben tisztába hozza.

dalmi hírét megalapítsa. Mig ezekben csak tárgyával van tisztában, ellenben formával és stíllal még küzd, 1833-ban oly művel lépett a világ elé, mely e tekintetben is meglepőt nyújtott. Ez évben Szebenben két százsz tudós Benigni és Neugeboren »Transilvania« cím alatt egy folyóiratot indított meg. A folyóiratnak két hibája volt: felületesség és elfogultság; s az időszaki sajtó, főként Magyarországon, mégis nagy nyeregménynek hirdeté azokat. Ez bírta rá Kovácsot, hogy bírálatot írjon róla.

E bírálat, bár megszakasztásokkal, két éven át folyt a »Nemzeti Társalkodóban« s tulajdonkép láncolata az értekezéseknek, melyekhez tárgyat a Transilvania aaptalanságai vagy ferditései nyújtottak. Egy sereg ama folyóiratban felvetett vagy mellékesen érintett kérdés van megvitatta és tisztába hozva. S ez az miben Kovács eltér a szokott bíráló vagy ismeretési modortól. Nem czáfol, nem helyreigazítást ad: leírja, kimeríti, megvitatta tárgyat s ekkép vagy eldönti vagy legalább elebb viszi a kérdést. Nem a Transilvania iránt tájékoztatja az olvasót, hanem azon állítások iránt, melyek a Transilvaniában hibás alapon tárgyalattak, világosítja fel azt. Sok balvélemény, hibás nézet rögzött meg a történelmi és jogi irodalomban, melyeket az írók, mondhatni, hagyományosan vettek át, s melyek első forrásukra visszavive, a nemzeti kiváltságok fölött folytatott polemiákból vagy nem ritkán a források hiányos ismeretéből származtak. A jöbiszemű tévedések és szándékos ferditések azonban egy eredményre vezettek: már nem tisztázatlan, hanem a rabulistica által összezavart kérdéseekkel állt szemben az, ki a történetírást nem politikai, hanem komoly és tudományos czélókból tüzte ki feladatúl: annyira, hogy épen e tény által látjuk igazolva Kovács eljárását, midőn ő a bírálati útmutatást nemesak ismert, hanem nem-ismert kézírati források alapján kidolgozott értekezések alakjában adta meg¹⁾.

¹⁾ A fontosabb megvitattott kérdések e következők: 1. Birták-e Erdélyt a VIII-ik században kazarak s a IX-ikben a bessenyők? 2. Coloniák-e a székelyek s a szászok? ezzel kapcsolatban a két nemzet eredete, a székely krónika (az 1536-iki) hitelességének ügye, s a székely alkotmány keletkezése s fejlődése. 3. Az erdélyi történetírás jelesül Sza-

A gazdag és alapos történeti ismeret, mely ez értekezésekből kitűnt, a komoly, higgadt modor, melylyel tollát kezelte, erélyes és kemény, bár néha éles hangja, történetírói lelkiismeretessége, mely nagy dolgokat és apróbb minutiákat is egyforma gondnal kezelt s végre okoskodásainak világos átlátszósága tekintélyt és elismerést szereztek a főkormány-széki díjtalan írnoknak, ki már tíz év óta szolgált ily minőségben. Ennek alapján megbízták, hogy készítse el az 1810 és 1811-iki kolosvári országgyűlések mutató-tábláját, megdicsérték érte s Kolosvárt 1833-ban, ki is nyomatták azt. Egy év múlva, nyilvános szolgálata 11-ik évében (1834.) megkapta az első napi díjas fizetést 80 váltó krt.

Sokfélekép elfoglalva — mint bureauba beosztott diurnista s mint a kormány-szék melletti ügyvédi kar tollnoka, nem sok üres idővel rendelkezett, melyet tanulmányainak s az irodalomnak szentelhetett volna — de a mivel rendelkezett, azt csakugyan egészen annak szentelé. Az erdélyi három nemzet pecsétjéről vita támadt a Társalkodóban: egy értekezésével, melyhez a három nemzet három pecsétjének rajzát is melléklé, eldönté azt ¹⁾. A magyar tudós társaság 1836-ban pater Gegőt a moldvai magyar telepek megvizsgálására küldé: egy értekezése ugyanott ²⁾ hebizonyítá, hogy e telepek nevezetes része székely kivándorlottakból áll s e századok óta tartó kivándorlásnak okleveleken alapuló történetét adá. A czikk nagy hatást tett — Horváth István egész terjedelmében felvette a Tudományos Gyűjteménybe. »Székely Közleményei«-vel ³⁾ a székely jog és történet legsajátságosabb és eredetibb részletei felvilágosításához ötven okleveles közléssel járul — a latinoakat azzal az igazi magyar zamatu nyelvvel adva vissza, mely azokat élvezetes olvasmányokká tette és becses kritikai jegy-

mosközy, Bethlen Farkas, Schwartz és Benkő. 4. A jus ligatum keletkezése. 5. Báthory Endre uralkodása. 6. Az ipar és kereskedés Erdélyben az osztrák ház alatt stb.

¹⁾ A »Nemzeti Társalkodó« 1834-iki folyamában. A kérdés 1833-ban lett megpendítve s hárman hozzá szoltak: eldönté azt Kovács értekezése.

²⁾ A »Nemzeti Társalkodó« 1836-iki folyamában.

³⁾ A »Nemzeti Társalkodó« 1835, 1836 és 1837-iki folyamában.

zetekkel kísérve.) A »szász hatóságok magyar levelei Apafi Mihályhoz« a múltból illusztrálta, mennyire igaztalan ezek merev magatartása a nyelv ügyében. Bármily jelentékeny volt is a szolgálat, mit a »Nemzeti Társalkodó« a magyar történetírásnak tett, csekély terjedelme, közleményei sokoldalúsága mellett még sem pótolhatta az utóbbi évtizedek mulasztásait. Mióta Benkő s a philohistorok által adott gyors lendület szünetelni kezdett Erdélyben, emlékeztesebb jelenség sem a forráskiadások sem a feldolgozás terén nem merült fel. Benkő Historiás Szekrénye, Kerekes Abel Gyűjteménye nem juthattak a megvalósulás stadiumáig. A ki pedig valamely nagyobb mű megírását tűzte ki feladatúl, a történeti kuffók szétszórtsága miatt is csak hézagos munkát adhatott.

Itt volt az igazi hiány, ezen kellett mindenek előtt segíteni.

Bizonynyal régóta forgathatta Kovács fejében az eszmét, hogy Erdély történetének forrásait kiadja, e tanulságos, fényes és szomorú lapokban gazdag történetnek, mely túl és innen a Királyhágón alig volt töredékeiben is ismerve. Pedig minő gazdag forrás volt elzárva a krónikákban, levelezésekben, naplókban, törvényczikkekben s minő hanyatlott volt épen akkor a magyar történetírás és magyar történetnyomozás! A latin források kiadása s a történet latin feldolgozása még mindig elfoglalva tartá a tér nagy részét: a magyar források kiadása oly megbizhatatlan volt mint a Rumyé s a magyar történeti értekezések és művek az adatoknak gond és izlés nélküli összeállításából, criticátlan felhalmozásából állottak. Egy oly egészséges szép krónika mint a Mindszentie, az oly tömör, velős, zamatos nyelvű levelek, melyet Bornemisza vagy Illésházy irtak, többet használhatott volna a magyar történetírásnak, mint egy egész halmaz ama tudákos középszerű értekezésekből, melyek mit se bizonyítottak, mit se tisztáztak.

Ily irodalmi viszonyok közt fogamzott meg az eszme Kovács Istvánban és gróf Kemény Józsefben, kiadni az erdélyi történeti források egy gyűjteményét: eszme mit Erdélyország Történetei Tára I. kötetének kiadásával végre is haj-

¹⁾ A »Nemzeti Társalkodó« 1836-iki folyamában.

tottak. Kemény gyűjteménye már akkor a leggazdagabbak közé tartozott Erdélyben. Eredetiek és saját maga által vett másolatok oly nagy halmazzal voltak birtokában, mint senki másnál. Ő ezekkel szolgált; a munka többi része Kovácsé volt.

S meg kell vallanunk, jobb szerkezetű, correctebb gyűjtemény, mely tudósok, írók, nagy közönség igényeit minden tekintetben annyira kielégíteni tudta volna, azóta sem sok látott világot. 1540-től 1600-ig terjedt. Négy naplót közölt, mindeniket jól kidolgozott historiai bevezetéssel látta el, mely rövidbe foglalva ugyan, de azért eléggé kimerítően adta elő azon idők történetét, melyek közt az illető napló iratott. Ezen naplók egyes pontjainak kiigazításául, pótlásául, vagy felvilágosításául a hozzá csatolt függelékben leveleket s okiratokat közölt, még pedig oly tapintatosan megválogatva s összeállítva, hogy azok együtt is képét adták a kornak, külön-külön pedig előbb vitték a történettudást.

Lehetlen volt ép érzékkel bíró olvasóra ily gyűjteménynek hatást nem gyakorolni. Egész tárház volt ez történetbuvárnak, költőnek, regényírónak s érdekes olvasmány mindenkinek kit a történet érdekel. És mégis ezen gazdag gyűjtemény iránt hideg maradt a közönség s lenéző és közömbös a critica. Nagyon sok időnek kellett eltelni, egy Szalaynak, Horváthnak előállani, hogy Magyarországon észrevegyék, hogy e gyűjtemény felhasználása nélkül Magyarország történetének sok lapja hibás világításban tűnik fel; egy Keménynek előállani, míg a regényíró rájött, hogy e naplók és levelek leírásaiból igazabban tanulja megismerni a kort, mint Istvánfiból, Somogyiból s magából Bethlenből is. De ez nem volt minden; a critica épen méltatlanul bánt vele, Walther László a Figyelmezőben elég hosszan ugyan, de igen szárazan bánt el vele. Mintha valami csekély értékű mindennapi dolgról lett volna szó. Egy méltányló, buzdító szava sem volt, mely a vállalat horderejét, a szerkesztés gondosságát, a közlések megbízhatóságát, a naplók és mellékletei történeti becsét, a bevezetések gondos előadását constatálta volna. E helyett bele bocsátkozott olyan történelmi kérdés feszegetésébe, melyből kiderült, hogy Erdély történetét tüzetesen nem tanulmányozta, s melyben a felmerült vita folytán meg is veretett; kikeresett

olyan hibákat, melyekről kísült, hogy nem is hibák, s eltévedt a szörszálhasogatások tömkelegében.

A bírálat — más szózat e tárgyban nem emeltetvén — már írója tekintélyes állásánál fogva is, úgy vette ki magát, mintha ez lett volna a magyarországi tudós világ véleménye e gyűjteményről, s ne csudáljuk, ha Kovács ingerelve a kicsinyelő hang és kicsinyeskedő hibakergetés által, élesen próbálta meg a gyűjtemény védelmezését. De minden kérdésben teljes diadallal vette fel a keztyűt, s midőn Walther egy újabb felelettel kísérletet tett fentartani állításait, Kovács újabb czáfolata bevezetéséül egész közlést irt a gyűjtemény czéljáról s szerkesztői eljárásáról. — »Hazánknek — ugymond — magyarul kiadott historiája még nincs! ezért Erdélyben nem a már létező historiák hibái megigazítására és hiézagai kiegészítésére szolgálendő irományok kiadásáról kell még most gondolkozni, hanem inkább olyanokéiról, melyek tartalmuknál fogva egymással összefüggésben levén, együvé szerkesztve mintegy egészet alkossanak, s az egész, hiányzó historiánknek helyettese, surrogatuma legyen.«¹⁾ S ez volt a leghelyesebb a mit tehetett: mert nem az volt a méltánytalanság Walther bírálatában, hogy azon jelentéktelenségeket, miket ő hibáknak vélt, egész nagy hólyaggá fúttá fel, hogy komoly képpel értekezett oly kérdésekről, mikkel nem volt egészen tisztában, hanem hogy oly kicsinylőleg, lenézően bánt el oly munkával, melynek forráskiadásai pontosabbak, megbízhatóbbak voltak, mint mind az, mit a Codex Diplomaticus adott, s melynek kidolgozott czikkei nem maradtak mögötte a legjobbnak, mit a magyarországi írók nyújtottak s formailag is jobbak voltak a Podhraczký, Érdy, Jerney közléseinél.

Mert épen munkái irálya és formája volt az, mi Kovácsot ezen időbeli történetíró társai fölé emelte, vagy a legkíválóbbak mellé helyezé. Ez azon átmeneti korszak volt, midőn a hazai történetírás kezdett magyarrá lenni, de a latin művek is még tért foglaltak s a magyarok is jobbadán latinul voltak gondolva, megtartván ezek kidolgozásában a latin érte-

¹⁾ Ezen egész polemia a »Nemzeti Társalkodóban és Figyelmezőben« folyt le.

kezések hagyományos nehézkes formáját, nem a közönségnek oktatására, hanem a tudós világnak emolumentumára dolgozván. Kovács Erdélyország Történetei Tárában már szaktított e hagyománnyal — a gonddal kidolgozott értekezések, a kizárólag csak magyar történeti kútfők a régi iskola termékeivel, az egy alaposság kivételével, semmi közös tulajdont se mutattak fel. Nagyobb értekezései, melyek e gyűjteményes művét követték, még határozottabban eltértek ez útról.

Ettől fogva évek hosszú során át már jóval többet és több gondnal dolgozott. A Társalkodóban, melynek egy ideig munkatársa s utóbb az »Erdélyi Híradó«-val együtt segédszerkesztője volt, egymást érték kisebb nagyobb cikkei, mindig egy szaktudós criticájával, de mindig a nagy közönség számára írva. Egyes részleteket közölt Szalárdynak vagy Csereynek akkor még kiadatlan évkönyveikből. A latin történetírókban fentartott adomaszerű eseményeket fordításban adta.¹⁾ Néha egy-egy okmányt mutatott be, mely valamely eseményt felvilágosított. Birálta — s e bírálatok olykor pótlékok is voltak — ismertette az erdélyi könyvsajtó történeti termékeit. S egyes nagyobb kimerítőbb értekezésekkel a történetírói alkotás terén is tett sikeres kísérleteket. »Bethlen Miklós és Kun Ilona« a híres cancellárnak ifjúkori szerelmeit s házasságát írja le, egy regényes történetet, melyhez az adatokat Bethlen még akkor kiadatlan önéletírásából vette s közli fennmaradt leveleit, melyeknél kedvesebbet epistolaris irodalmunk nem tud felmutatni. Sikerült korrajz ez, melyet az előadás élénksége még vonzóbbá tesz.²⁾ A »Vándorlások Kolosvár várfalai körül« és a »Vándorlások Kolosmonostoron« két egymást kiegészítő monographia, melyekhez a forma is igen szerencsésen volt választva. Az új eszmék harcza a régi hübriség ellen sok áldozatot kívánt a történeti maradványok közül is — s Kolosvár várfalai áldozatul voltak kiszemelve. Már 35 év óta tartott ezek rombolása, midőn egy Kolosvárt megtelepült angol, Paget János felszólítja Kovácsot, járják kö-

¹⁾ Erdővidéky álnév alatt. Így a Pókaiak története, Csukat Péter, Deák Mihály, Ádám János éneke stb.

²⁾ Megjelent a »Nemzeti Társalkodó« 1839-iki folyamában.

rül e várfalakat mielőtt lerontatnának: ő lerajzolja a czimeket, Kovács másolja le a feliratokat s írja le az eredményt. Ugy történt, s Kovács magát e vándorlást beszéli el: a kapuk, a bástyák, a befalazott emlékkövek előtt megállanak, a szakember ezekből merit anyagot előadásához, elmondja mindenkinek történetét, jelentőségét, beszövi a népmondát s egyes helyeknél elmondja a történelmileg nevezetes eseményt, melynek az színhelye volt. A kolosmonostori vándorlás egy nevezetes történelmi emléknek, s történetünk sok nevezetes epizódja színhelyének hasonló modorú leírása — s mire vándorlásuk véget ért és a körutat megtették, egy csomó régészeti emlék lett leírva, tisztázva, meghatározva és megmentve az elfeledtetés veszélyétől s azzal kapcsolatban egy halmaz történeti tény világosságra hozva.¹⁾

Épen ez időben történt, hogy gróf Kemény József följánlá gazdag gyűjteményeit egy megalapítandó »Erdélyi Nemzeti Muzeumnak«; gróf Kemény Sámuel és gróf Gyulai Lajos hasonló ígéretet tettek s bár ezzel, a mi egy Muzeum fő alkatrészét illeti, gyűjtemények tekintetében azt megállapítottak lehetett tekinteni, de mégis sok kétség fért annak megvalósulásához. A közönséget Kovács egy röpirattal világosítja fel: »Az erdélyi magyar Nemzeti Muzeum ügyében« (Kolosvár 1842.), melynek főérdeme volt, hogy a kérdést egészen gyakorlati oldaláról vette. Sok ember volt a ki a Muzeumot luxusnak tartotta: ezeknek elősorolta azokat a műkincseket, mozaikokat, felíratos köveket, melyeket másfél század óta egymás után szállítottak ki az országból. Mások még korainak tartották: ezeknek szemökbe mondta: több ezer événél, hogy a székely s csaknem ezer éve, hogy a magyar Erdélyt lakja — s azóta egy országos intézetet tudott alapítani csak, a színházat. Hát illik-e ez a nemzet méltóságához? A kiket a gazdálkodási nézpontról vezérelt, azok kedvéért párhuzamot állított össze a tervezett erdélyi s fennálló magyarországi muzeumok költségvetése közt. Az országgyűlés meg is alkotta a törvénycikket — de az nem nyert megerősítést. Az

¹⁾ Megjelentek a Nemzeti Társalkodó 1840 és 1841-iki folyamában — rajzokkal és felíratokkal ellátva.

eszmé azonban népszerűvé lett s a felállítás szükségessége többé kérdésbe nem tötetett. Ez írói működés Kovácsra nézve is hasznosnak bizonyult: egy ugrással mintegy hat categoria mellözésével főkörmányszéki lajstromozóvá neveztetett ki.¹⁾

Ez időben a történetírás Magyarországon nagy lendületet nyert. A Tudománytár, már eltérőleg a Tudományos Gyűjteménytől, a dolgozatok formájára is sokat adott, az Akadémia történettudományi pályahirdetési kitűnő monographiakat eredményeztek, Horváth Mihály Történetének első kötetei e tekintetben is nagy haladást mutattak — úgy, hogy midőn Erdélyország Történetei Táranak II-ik kötete, mely már 1839-ben censurára beadatott, de a cancellaria öt évig magánál tartá, — végre 1845-ben megjelent, nem bevezetéseinék gondos kidolgozása, hanem közléseinek újdonsága s érdekessége tette már főbecsét. Kovácsra nézve meg is szerezte az a legszebb és leggazdagabb jutalmat mire törekedhetett: a Magyar Tudós Társaság (1845. nov.) a történettudományi osztály tagjává választá.

Kovács mindjárt a következő évben elfoglalta székét, melyben behatólag a forrásokat bonczkés alá véve fejtegette a kérdést: »hogyan áll a régi történetírás Erdélynek Magyarországhoz volt kapcsolata korszakára nézve« s a főbb források hiányait nemcsak kimutatta, hanem pótolta is. És megpendített egy nevezetes eszmét is: »A magyar — mondá — harczzal szerezte és tartá meg hazáját és ezért a hadi erényt tartá legszebb polgárdisznek s főként a nemzet és király ezt

¹⁾ Az önéletrajzban, melyet Kovács írt s halála után a Keresztyén Magyaróban világot látott, maga mondja el ezen emelkedését: »azon időben a guberniumnál nem léteztek fogalmazói gyakorlatok, hanem csak tiszteletbeli napi díjas és valóságos cancellisták és ezek jelszójai viték a fogalmazást. A napidíjasok osztályán kívül és feleül még öt, tulajdonképen hat categoria volt, fokozatosan nagyobb fizetéssel a másikkal.« Az egyes categoriákban levő egyőnket sorban léptették elő s csak ha valaki szorgalma, tehetsége által kitűnt, ugorhatott át több categoriát. »1842. jun. 4-én ily szerénységben részesültem én is. Az actualis cancellisták legalsóbb osztályának, mely 19 vagy 20 egyőnből állott, alsóbb tagjai közül kineveztettem királyi kormányiszéki lajstromozóvá. Azt mondák a guberniumnál épen ily nagy hivatalos ugrás félszázad alatt alig történt. (Magvető VIII-ik k. 51-ik l.)

jutalmazá. A történetírók is úgy cselekedtek mint a nemzet és király — följegyzéseikre kiválólag csak a harczai dicsőséget méltatták. Pedig hát a nemzet nemcsak harczzal élt. De életének erre vonatkozó vonásai annyira mellesleg, hanyagúl, homályosan, hibásan vannak oda vetve, hogy azok pótlása csaknem a lehetetlenséggel határos.

Ime e kettővel van megjelölve a működés iránya, melyet a nemzet Kovácsról jövőre méltán várhatott. Az ő feladata lett volna a magyarországi történetírásnak az erdélyi történetekre vonatkozó hégzagait pótolni, tévedéseit felvilágosítani s az adatközlésnek megkezdett és czélszerűnek bizonyult útján tovább haladva, a fejedelmi korszakot a közönséggel és szakemberekkel megismertetni. A mit pedig honfitársai különöbben vártak és reméltek tőle, az a székelyek történetének megírása volt... A tudós társaság koszorúja s beköszöntőjének szives fogadtatása ugyanott, mindenki úgy hitte, ösztönül szolgáland neki erre.

S valóban e reményeknek és ez igényeknek megvolt jogos alapjuk. Bírálói, értekezői, feldolgozói és gyűjtői eddigi működése után senki előtt sem tetszetett hiú reménynek, hogy Kovács a nagyobb szabású alkotások terén is megkísérlendi erejét, mert bírálatának néha az élességgel határos szigora, saját maga iránti szigorra, értekezéseinek gondos szerkezete, feldolgozásainak tiszta átlátszó előadása s kútfőismeretének széles kiterjedtsége egy nagyobb alkotáshoz megkivántató tulajdonok meglétére hagytak következtetni. Épen nem volt hát indokolatlan, ha eddigi irodalmi előzményei után az erdélyi történeti kútfők teljes bemutatását s a székely történet megírását várta tőle a két haza, terv, melyet — mint ezt utóbb 1854-ben bizalmasan megírta gróf Mikónak, — maga is kitűzött magának.

De mind ez nem következett be. A forradalom előtt még csak egy kis rajza látott világot, »az erdélyi unitariusok rövid történelme« egy angol gyűjteményben, továbbá a forradalom után egy pár székely közlése s egy kidolgozott értekezése a »cserhalmi útközet« jelent meg életében, kettő pedig »a székelykeresztúri iskola története« s az Attilai hunok« maradtak fenn

kéziratban ¹⁾, melyek közül csak egyik, az első látott világot egy unitarius folyóiratban a »Keresztény Magvetőben.« Ugy hogy Kovács, ki oly válságos időben, oly szép remények közt lépett ki a történetírói pályára, s kezdetben oly nem várt és oly erős lendületet adott annak — a perczen midőn tekintélye és befolyása megállapítottnak látszott, mondhatni visszavonult tőle.

De hát miért nem kívánta ő eddigi fáradozásainak megért gyümölcseit leszakasztani?

E kérdésre nehéz felelni, s még nehezebb az igazat eltalálni. Mert hogy a további munkálkodásra önmagában ne lelte volna meg az ösztönt, azt nehéz volna elhinni róla, ki fiatalságában annyira a munkához szoktatta magát, oly fegyelmezett tehetség s a hazai történetírás ügyét annyira szívében hordozó író volt. Valószínűleg sok ok és körülmény volt arra behatással.

Azok a gyalázatos szellemnyűgöző censurái viszonyok, melyek a forradalom előtt sokkal terhesebbek voltak Erdélyben mint Magyarországon s valóságos tatár kedvteléssel üldözték főként a történetírást, bénítólag hathattak rá. Hogyan remélte volna ő, hogy az igazat csak burkoltan is elmondhatja, midőn Bánffy Dénes tragoediájának leírását az első közlés után betilták, midőn a Történelmi Tár II-ik kötetét gubernium és cancellária öt évig hurcolák, midőn a III-ik kötet, melyet ő maga a gyűjtemény legértékesebb részének tartott, tárgya Bethlen Gábor miatt meg se jelenhetett? ²⁾ S ha ő történetírói meg-

¹⁾ A cserhalmi ütközet az erdélyi Múzeum egyletben olvastott írt: székely közlései, a szentléleki vár s a székely ágak és nemek az Erd. Tört. Adatokban láttak világot.

²⁾ Igen érdekes és jellemző felvilágosítást ad Kovácsnak 1855. máj. 23-án gr. Miklóhoz írott levele, Erdélyország Történelmi Tára III-ik köteté — ír — kéziratban nagyobb részt kész. Kemény szolgálhatta az adatokat. »Nekem kellett az előszavakat, életíratokat dolgozni, az adatokat saját számára letisztázni s nyomtatás alatt a correcturát vinni.« A II-ik kötet a kormányzék pártfogása mellett is csak sok év múlva vihette át a censurán, tartottak attól, hogy a III-ik kötet a censurán elakad, annak tárgya Bethlen Gábor kora lévén. Mi e kötet belbeszét illeti, minden tulajás nélkül mondja »hogy hasonló érdekes tartalmú kötetet aligha lehetne hazánkról összeszerkeszteni.«

győződésén nem akart volna erőszakot tenni, be kelle látnia, hogy mennél közelebb jön kutatásaiban, feldolgozásaiban a XVIII. század történetéhez, annál könnyebben összeütközésbe jöhet hivatalos állásával. ¹⁾

A forradalom megváltoztatta ugyan a helyzetet, de Kovács politikai elfoglaltatásai — tagja volt azon bizottságnak, mely Erdély új politikai felosztásának elkészítésével volt megbízva s utóbb büntető főtörvényszéki bíróvá neveztetett ki ²⁾ — s politikai izgalmai közt hogyan találhatta volna meg a történetíráshoz multhatlanul szükséges lelki nyugalmat?

S a forradalom utáni időszak ismét lehető legkedvezőtlenebbé vált az irodalomra, főként a történetírásra s legkivált magára Kovácsra nézve. Az absolut kormány, purificáltatása után, melyet leginkább két bíró társa iránti tekinteteknek köszönhetett, eleinte minden áron egy félhivatalos lap szerkesztőjévé akarta tenni, azután herczeg Schwarzenberg Erdély történeteinek a Gesamt Monarchia keretébe illő megírásával kívánta megbízni. Természetesen egyiket sem fogadta el: de ha ő másfelé, más irányú működést fejt ki, nem kockáztatta volna-e hivatalos állását, melyet mint bünyenyítő

¹⁾ Már 1843-ban főkörmányszéki titkári állomásra lett kijelölve. 1847-ben jegyzője volt azon bizottságnak, melynek feladata volt, a magyar nyelvnek országosan hivatalossá tétele után tervet dolgozni ki a hivatalos levelezésnek s főkörmányszéki keblí levelezésnek magyarul leendő vitelére nézve.

²⁾ 1848/9-ben — mint ezt fennidézett önéletírásából látjuk — kormánybiztos Szentiványi Károly egy bizottságot nevezett ki, melynek tagjai rajta kívül Horváth István s Herczeg Lajos márnökök voltak. A bizottság Pestre utazott s jun. 24. b. Kemény Dénes államtitkár bemutatatta Szeinere Bertalan belügyminiszternek. Ekkor Szeinere Kovácsot osztálytanácsossá akarta kinevezni, de ő nem fogadta el ez állomást, mert mint maga bevallja említett önéletírásában, nem bizott a magyar ügyek tartosságában, tartott az orosz intervenciótól s nem hitte, hogy Magyarország az egyesült orosz és osztrák erőnek s a feltámadt nemzetiségeknek ellent tudna állani. 1849. jul. 2-án hazabocsáttatását kérte s meg is nyerte. Jul. 11-én Kolosvárt volt, hol Beczko kormánybiztos büntető országos főtörvényszéki bíróvá nevezte ki s mint ilyen néhány ülésben részt is vett — míg nem aug. 15-én az oroszok megjelentek.

törvényszéki bíró 1850 óta elfoglalt ¹⁾, s melyen fokozatosan haladt elé. ²⁾

Pedig nem hiányzott a kísértés. 1854 decemberében gróf Mikó, ki már ekkor megtette az előkészületeket a Történelmi Adatok kiadására, 300 aranyat ajánlott neki székely nemzet-történetei megírásáért. Kovács egész resignatióval vála-

¹⁾ Nézetem, meggyőződéseim volt — írja önéletrajzában — leigázott hazánk sorsának erre vagy amarra fordulása nem függ alsóbb rendű, fokozatu hivatalnokoktól; de hazája hátnak egyes hivatalnok is segíthet egyben-másban s érzettem magamban, hogy a hivatali állomást, melyet elfoglalandók, lelkiismeretesebben, hasznosabban fogom hazám hátra nézve betölteni, mint egy idegen, ki tudja honnan jött. E mellett nyíltan megvallom, rosszul esett volna a 25 éves folytonos hű szolgálat által méltán kiérdemelt jutalomtól, fizetésemtől megfosztatni, pedig hitelesen tudtam Gebbel Károly kormánytanácsostól, hogy Szebenben kormánykörben ki van mondva az elv: minden államhivatalt viselt és fizetést vett magyar hivatalnok, ki tovább szolgálatra képes, ha a neki kijelölt vagy ajánlott hivatalt el nem fogadja, fizetését elveszti. Ezeknél fogva a nem kért kinevezést elfogadtam.

²⁾ 1850. nov. 19-én kiküldetett Doboka és belső Szolnokmegye, Kővárvidéke, Deés, Szamosujvár és Szék városok levéltáraiban a politikai és törvénykezési ügyek s ügyiratok elkülönítésére s rendezésére; bizottságokat szervezett mindenütt, azokat utasította, a mi el nem volt pusztítva rendeztette, hat hónapot töltött e különféle helyeken való munkálkodással, száz forint előleget kapott, egyebet semmit; saját rendes fizéséből hajtotta végre feladatát; megtartott sok becses a nevezett hatóságoknak, 774 frt 13 kr. lett volna kiérdemelt napdíja, de ő megelégedett öntudatával s hogy honfitársainak szolgálhatott.

Síralmas képét rajzolja ama levéltáraknak ez időkből. De ő a létezőt használható s rendeltetéséhez illő állapotra juttatta. 1852. októberben becztercei kerületi törvényszéki tanácsossá lett.

1854-ben a kerületek újalakításakor is így hagyatott meg tanácsosi minőségben és fizetéssel.

1855-ről, mint rá nézve szomorú sorsot előhozóróly jegyzi meg, hogy a hozzá jó indulattal viseltető, sőt vele baráti viszonyban állott haldokló gróf Kemény József kérette magához s ő nem kapott engedélyt addig, mikor már késő volt. 1857-ben urbéri tészéki tanácsossá nevezte-tett. 1861. jun. 25-én kir. táblai ülnökké, 1862. márczius 18-án keft kir. határozásnál fogva kir. közügy igazgatóvá 2100 frt fizetéssel. 1863-ban az erdélyi kir. táblához eiső oszt. valóságos ülnökké. 1865. jun. 10-én erd. kir. legf. tészéki tanácsossá 4200 frt fizetéssel 630 frt szállás pénzzel.

szolt: megkezdte ő már Erdély történetei megírását 1847-ben, ugy akarta, hogy annak mint közös hazának korszakonkénti állapota külön-külön s főként a székely nemzeté, melynek alkotmánya bár egyetlen a maga nemében, de maig is ismeretlen, — meg legyen írva. De a viszonyok félbe szakaszták művét s ma már alig hiszi, hogy azt valaha folytassa. »Az — írja — kissé terjedelmesen volt tervezve és vitae summa brevis spem nos vetat inchoare longam.« Talán a székely nemzet történetét elkészítheti. ¹⁾ Utóbb erre sem vállalkozott, midőn gróf Mikó szaván akarta fogni azt irván neki: az ő feladata, hogy a székely nemzet viharos multját, s változó szerencséjü életét megírja s ezerév munkájának üresenálló rámáját betöltse ²⁾ és arra emlékeztetven őt, hogy »nekünk nemzetünk és irodalmunk irányában specialis kötelességeink vannak, miket teljesítnünk kell s miket a maradék nyakába hártunk nem lehet: s ez, multunk történetét a maradék számára fentartani.« ³⁾ Kovács már nem tudá elhatározni magát, hogy az elejtett fonalat felvegye s habár gróf Mikó Imrének az »Erdélyi Történelmi Adatok« szerkesztése s kiadása körül kifejtett buzgalmit élénk érdeklődéssel kísérte, sőt ahhoz székely közléseivel becses adatokat szolgáltatott is ⁴⁾ s habár a nemes grófnak hazafias intentióját, hogy gróf Kemény Józsefnek gyűjteményét, ennek váratlanul bekövetkezett halála után, az erdélyi Muzzeumegylet felállításával a nemzetnek megmentse, tőle telhetőleg támogatta, előmozdította ⁵⁾ s habár miután ez létrejött, egy felolvasás tartása végett letett tollát ismét felvette — tevékenyebb irodalmi

¹⁾ Gróf Mikó Imre ő nagyméltósága szíves volt velem közölni azon rendkívül becses és érdekes levelezést, melyet Kovácssal a Történelmi Adatok megindítása, a Székely történet megírása s általában irodalmi ügyekben folytatott, s mely ezen idők irodalom-történetének egyik legbecsesebb forrását képezi. Ezen idézett szavak Kovács 1854. decz. írott levelében olvashatók.

²⁾ Gróf Mikó válasza Kovácsnak 1855. febr. 5.

³⁾ Gróf Mikó levele Kovácshoz 1855. apr. 24.

⁴⁾ Gróf Mikó Imre a Történelmi Adatok II-ik kötetét neki akarta ajánlani: ő ezen megtiszteltetést szerényen elhárította magától.

⁵⁾ Gróf Mikó Imrével igen érdekes levelezést folytatott, mely ezen törekvések történetéhez igen érdekes és tanulságos adatokat szolgáltat.

működésre, egy nagyobb szabású történelmi mű alkotásának megkísértésére akkor sem volt rábirható, midőn a sajtóviszonyok némi javulása s legfőbb törvényszéki tanácsossá lett ki-neveztetése folytán hivatalos állása ezt neki sokkal inkább lehetővé tette volna, mint azelőtt bármikor is volt.

Már ekkor csakugyan megvolt az alapos kifogás. Korban sokkal jobban előhaladt, hogysem egy nagyobb mű befejezését remélhette volna. S ha eddig a jövő bizonytalansága tartá vissza, hogy azon nagyszámu manuscriptumok számát szaporítsa, melyek korukban hasznos szolgálatot tehettek volna, de melyek azután a történelmi kutatások előhaladottságával elévülnek, most a »vitae summa brevis« felvetése csakugyan indokoltnak látszott. Talán más kételyei, alaposnak látszó kétségei is lehettek. Talán attól tartott, hogy az ifjú tehetség fényes és sikeres kezdeményezésével, miután életéből másfél tized nem önbibája, hanem az idők viszonyai miatt, tétlenségben esett ki, nehéz lesz arányt tartani az agguló férfi alkotásának. Talán a hozzá kötött remények és várakozások nagysága riasztá vissza. Mikor ő fellépett az irodalom terén, neki kellett úttörőnek lenni. Ma egy hatalmas írói nemzedék él és működik körülötte s halad a nyomokon, melyeknek egyik úttörője ő volt. S ha nem tesszük is fel, hogy önbizalom hiánya okozta visszavonulását, de meg kell engednünk, hogy másfél tizednek, a külső viszonyok miatt hármennyire indokolt tétlensége után egy agguló férfi méltán kockáztatottnak tartotta azzal a nemzedékkal kísérteni meg versenyzést, mely szeme előtt emelkedett fel, nőtt nagygyá s tette virágzóvá az irodalmat.

Neki megvoltak koszorúi a multból: hervadatlanok és épek: ő volt az első, ki a hazai történetírás műgonddal kezelésére példát mutatott, ki a magyar nyelvű történeti forrásokat nagyobb tömegben mutatta be, ki az erdélyi történeti kútforrás megnyitásával a történetírás új bányáját tárta fel. S ha nem is igyekezett azokat újakkal szaporítani — ezek is elegendők, hogy nevét fentartsák. S ne kárhoztassuk őt, hogy életének utolsó napjait jól megérdemelt nyugalmasztatásától, mely 1867. szeptemberben ő felségének, az általa a hazai történet-

tudomány emelése körül tett fáradozások elismerése s e fölötti legmagasb megelégedésének kijelentése mellett történt, egész 1872. jan. 14-én bekövetkezett haláláig, ismereteit folytonosan szaporítva, munkában ugyan, de az irodalomtól visszavonulva, töltötte.

Ő mint úttörő, nehéz időkben nevezetes szolgálatokat tett a hazai történetírásnak, s — ez fogja emlékét fentartani.